

Po dvaceti letech od svého návratu z exilu stráveného v předvečer a v průběhu druhé světové války ve Velké Británii do Československa osvobozeného od německých okupantů, roku 1965, se český divadelní ředitel, dramaturg, režisér a herec Ota Ornest, jehož umělecká dráha tehdy dostupovala svého vývojového vrcholu, ve stati otištěné ve sborníku vzpomínek českých divadelníků na německou okupaci a druhou světovou válku Theater-Diavlo pokusil kriticky zhodnotit výsledky svého vlastního tvůrčího úsilí, které jako nedobrovolný exulant přinucený uprchnout pro záchranu života z vlasti před pronásledováním německých nacistů a jejich přísluhovačů do ciziny a naleznuvší azyl právě ve Spojeném království Velké Británie a Svobodného Irsku projevoval v oblasti kulturní a umělecké tvorby čs. emigrace pobývající v oné době v této azylové zemi, a dospěl přitom k tomuto překvapivě skeptickému názoru:

„Sám pro sebe pokládám emigraci dnes stejně jako tehdy za naprosté intermezzo, za násilné šestileté přerušení svého vývoje jakožto divadelníka. Tento můj vývoj skončil v roce 1939, a roku 1945, opět zpátky v Praze, jsem navázal tam, kde jsem tehdy přestal, s tím, že navázat bylo velice nesnadné, neboť tu byla právě ona šestiletá mezera ve vývoji. [...] Zdůrazňuji toto své stanovisko tak okázale, protože se domnívám, že to je stanovisko, které se mnou sdílela značná část emigrantů ve svých různých profesích. Chci je postavit do protikladu k oné části lidí, kteří považovali (a nesporně dodnes, ničím nepoučení, považují) oněch šest let za vrcholné období svého života, neboť jim umožnilo, aby bez zvláštních schopností a celkem bez námahy byli „někdo“, ať v politice či v kultuře. [...] Zkušenosti, jichž jsem za války nabyl v cizí zemi, mne dovedly k přesvědčení, že bych nikdy nic kloudného ve své profesi neudělal vytržen z kořenů své země. Jako divadelník cítím jen jediného diváka – lid této země. Abych mu byl práv, abych k němu dovedl být i jen koktat, musím s ním prožívat všechno dobré a hlavně všechno zlé. Dodnes se rdím studem, že mi pro záchranu života nezbylo než utéci a že jsem s ním nemohl prožívat všechno zlé v okupaci. Je to mezera, kterou ve své práci dodnes cítím.“

Po uplynutí dvou desítek společensky složitě převrstvených roků, které plynoucí čas položil mezi dobu jeho pobytu v britském exilu, první polovinu čtyřicátých let, a dobu, kdy vyslovoval tento názor, polovinu šedesátých let, jevila se tedy Ornestovi, jedné z nejvýraznějších osobností kulturního života čs. emigrace shromažďující se tehdy na britských ostrovech (a protagonistovi příběhu, který chceme v této knize vyprávět), všechna ta neobyčejně rozsáhlá tvůrčí činnost, kterou v onom válečném šestiletí na tomto poli v této zemi, zejména pak v jejím hlavním městě, Londýně, rozvíjel – ale stejně tak ovšem i taková činnost jeho druhů, kteří jako on uchýlili se před nebezpečím pronásledování na její území – jako činnost ve svých výsledcích značně problematická, jakou se mu jevila co do těchto výsledků ostatně veškerá činnost naší emigrace tehdy v londýnském azylu podnikaná. I Ornest si tehdy ovšem uvědomoval, že onen šestiletý jeho pobyt na britských ostrovech, měl pro něho nesporně neobyčejný význam studijní, neboť získal možnost doplnit si své vzdělání, osvojit si dobře anglický jazyk a seznámit se důvěrně s anglickou divadelní kulturou, která vždy měla vysokou profesionální úroveň a ze které se mohlo české divadlnictví za té historické chvíle i později v mnoha směrech poučovat. Přesto však z důvodů, které ve svém článku pojmenoval, vnímal svou v Londýně prožitou životní periodu jako něco v jeho životě nahodile nastavših, vývojově neorganického, jako periodu, v níž jeho osobnostní vývoj nepokračoval, ano, jako dobovými okolnostmi v onom vývoji násilně vyvolanou přetržku, jakousi „vývojovou pauzu“. A toto své přesvědčení i zobecňoval v tom smyslu, že je tehdy aplikoval jako hodnotící kritérium též na hodnocení jakékoli kulturní a umělecké práce čs. emigrace v době druhé světové války.

S podobným hodnocením kulturní a umělecké činnosti čs. emigrace za války se ovšem setkáváme i v případě obdobných vystoupení leckterého z dalších Ornestových soupeřníků z té doby, kteří prožili válečná léta v britském exilu, v jejich vzpomínkových prezentacích

obrazů vlastního tvůrčího působení v tomto exilu za války. Rovněž někteří z nich – ač i oni vesměs připouštějí, že je pobyt v exilu po mnoha stránkách obohatil, neboť – nehledě ani k tomu, že si zde doplnili své vzdělání – v jeho průběhu dozráli umělecky a lidsky, a povětšinou si zde v cizím prostředí dobyli i mimořádně významných tvůrčích úspěchů – hodnotili při různých příležitostech léta strávená v emigraci jako léta ztrátová, jako léta, která je v poměru k těm tvůrcům, kteří zůstali doma a své tvůrčí projekty realizovali v bezprostředním kontaktu s masou příslušníků českého národa, výrazně poškodila.

Z psychologického hlediska je takové stanovisko, stanovisko, k jakému se dopracovali v poválečných letech, která je postupně více a více vzdalovala od té doby, zejména umělci unímavějších, přemýšlivých povah, nadaní zvýšenou schopností kritické reflexe a sebereflexe, zcela pochopitelné. Do exilu odcházeli tito lidé, ponejvíce Čechoslováci židovského původu, to na rozdíl od těch, které k tomu vedly vysloveně jen vlastenecké pohnutky, kteří se chtěli nasadit v boji proti německým okupantům českých zemí třeba i jako vojáci, hlavně proto, že – jak už bylo řečeno – hrozilo, že pod vládou rasistického nacistického režimu budou ve vlasti všemožně pronásledováni, patrně uvězněni a třeba i zavražděni. Tito exulanti – i když v exilu prožívali nejednou krušné chvíle a někdy i smrt jim byla velice nabližku – přece jen v zemích, které jim poskytly azyl, žili v podmínkách nepoměrně příznivějších, než v jakých by bývali žili, kdyby byli zůstali doma jako předem vytípané oběti: v podmínkách skýtajících jim záruku přinejmenším osobního bezpečí a svobodného projevu. I doma sice za okupace některé složky obyvatelstva alespoň v jejich prvních údobích setrvaly do určité míry ve stavu „klidu“, nacházejíce se v jakémsi uměle udržovaném „závětrí“ umožňujícím okupantům vykořisťovat jejich pracovní sílu; i tyto složky samozřejmě pocítovaly útlak, ale povětšinou se jim podařilo „přežít“, přikrčívše se tak říkajíc „v brázdě“, i ty nejtěžší časy perzekuce. Proti těm skupinám českých lidí, které dávaly najevo svůj odpor k okupaci anebo které se jim z jiných důvodů jevily jako politicky nespolehlivé, rozpoutali však okupanti turdý teror: tisíce Čechů bylo popraveno nebo zabito v bojích a při bombardování, desetitisíce byly po větší či menší část doby okupace drženy ve věznicích a v koncentračních a internačních táborech, na sedm set tisíc zejména mladých příslušníků českého národa bylo odvečeno na nucené práce mimo rodnou zemi. S Židy, ve kterých ve svém rasistickém fanatismu viděli hlavní rušivý prvek svého budování „rasově čisté“, čisté „árijské“ německé pospolitosti, svého „herrnenvolku“, zacházeli ovšem naprosto nemilosrdně, převážnou většinu z nich vyvraždili. Je více méně nepochybné, že tyto ostré formy perzekuce by byly postihly i tyto emigranty.

Skutečnost, že odchodem do ciziny unikli osudu v okupovaných Čechách a Moravě pronásledovaných lidí, je po psychické stránce nicméně dosti silně rozrušovala. Zejména rozjitřovala svědomí těch emigrantů, kteří odcházeli za hranice nikoliv ze zmíněných vlasteneckých důvodů, proto, aby se zapojili do boje proti fašistickému násilí se zbraní v ruce, ale kteří v zahraničí vyhledávali především útočiště před různými formami pronásledování. Ti pak – zůstávající v exilu stranou ozbrojeného boje – zažívali v poměru k těm našim lidem, kteří zůstali doma, nebo v poměru k těm, kteří se v exilu do tohoto boje aktivně zapojili, pocíty jakési mravní inferiority, jakéhosi morálně-politického handicapu, což ještě více prohlubovalo jejich duševní depresi, do níž je uvedl již sám fakt vytržení z domácího prostředí a nuceného pobytu v prostředí cizím. To všechno uvádělo je do duchovního rozpoložení, které můžeme charakterizovat jako totální odcizení světu a lidem.

Na základě své vlastní zkušenosti, osobních poznatků získaných v rozhovorech vedených s ním na počátku šedesátých let, mohu potvrdit, že takové pocíty sdílel ještě tehdy např. i člověk tak hlubokých životních jistot, jakým byl Jan Werich, a v jednom ze svých četných interview z první poloviny devadesátých let to, že takové pocíty ani jemu nebyly zcela cizí, mezi řádky připouští i Pavel Tigríd.

Výše připomenuté stanovisko, jaké ku svému působení v exilu za druhé světové války v oblasti kulturní a umělecké tvorby zaujali Ota Ornest a v názorovém zákrytu s ním i někteří další exulanti z té doby a jež jsme se s vrchu pokusili čtenáři přiblížit citátem z Ornestovy memoárové statě, stanovisko uplatňující se v onom sebereflexivním procesu, jímž se snažili dobrat pochopení skutečného významu svého tvořivého působení v cizích zemích, bylo tudíž ve vědomí zejména těch našich emigrantů, kteří se po válce navrátili domů, založeno – jak z uvedeného je patrné – již v průběhu války za jejich exilového pobytu v cizích zemích. Toto stanovisko v něm stejně jako v jiných reemigrantech však utvářily i události, jež jim bylo prožít doma v následujících poválečných letech. V první chvíli poté, co přibyli z exilu do vlasti se zdálo, že obavy, že svým odchodem do emigrace – tím, že naleznou útočiště před pronásledováním v cizině absentovali ve válečných osudech národa doma – se jistým způsobem vyřadili z národního společenství, byly lichými. Národní pospolitost je bezprostředně po jejich návratu ve své většině přijímala jako „hrdiny“, jako „bojovníky za svobodu“, jako ty, kteří odchodem do zahraničí vyjádřili plně svůj odpor k okupantům a uchovali si „čistou dušičku“, a tak někteří z nich v bezprostředně poválečném období, v poměrech, kdy teprve pozvolna vyprchávalo vlastenecké nadšení vyvolané vítězstvím nad hitlerismem, dokonce i společensky avansovali. Avšak to se brzy změnilo, za prudce probíhajících poválečných proměn obnoveného prvorepublikového politického režimu, byl už omezujícího počet sil účastnicích se vlády a umožňujícího dominanci Komunistické strany Československa, zejména pak po jí zosnovaném politickém převratu z února 1948, kdy se tato strana uchopila ve státě absolutní moci, se z „hrdinů“ a z „bojovníků za svobodu“ stali lidé v mnoha směrech podezřelí, z hlediska nového režimu nedůvěryhodní, a mnohé z nich dobová propaganda, vyjadřujíc názory nových mocipánů, označila za lidi svedené, infiltrované „kapitalistickými ideologiemi“, a pokud se účastnili poválečného politického dění, pak za „slouhy západního imperialismu“ poškozující „zájmy čs. lidu“, ba přímo za „zrádce národa“. Dobové hodnocení událostí druhé světové války zdůrazňovalo zejména význam úlohy, již v boji vedeném proti německé okupaci českých zemí plnila domácí odbojová centra řízená KSČ, a ze zahraniční odbojové akce oceňovalo pouze tu její část, která byla svázána s politickými projekty a s činností moskevské čs. komunistické emigrace, např. bojové úsilí čs. armádního sboru operujícího v rámci válečného nasazení sovětské armády. Odbojová akce, rozvíjená politickými centrály ustaviivšími se ve Francii a v Británii, zejména pak ta, jež byla spjata s politickými koncepcemi a s činností okruhu politiků sdružených okolo prezidenta Beneše, byla oficiální propagandou v očích veřejnosti dezavurována jako akce iniciovaná „západními imperialisty“ nikoli ve prospěch českého a slovenského národa, nýbrž v jejich vlastní prospěch. Podle toho se s čs. exulanty, vrátivšími se do vlasti z exilu vyhledaného na počátku válečného údobí v demokratických zemích Západu, také zacházelo.

Situace se posléze vyvinula do podoby skoro tragikomické: zatímco někteří z těch českých lidí, kteří po zničení republiky a obsazování Čech setrvali doma a zaujímající k okupaci zcela pasivní postoj ve snaze „za každou cenu přežít“, svou práci v protektorátním válečném hospodářství, službách a veřejném životě okupační režim fakticky podporovali anebo dokonce s okupanty aktivně spolupracovali, získali jako ochotní spolupracovníci dalšího nového totalitního režimu volný přístup k ulivným úřadům a funkcím, mnozí z těch, kdo se angažovali – ať už v odboji domácím či zahraničním – v boji proti okupantům za osvobození vlasti, mj. i emigranti, a to včetně příslušníků čs. vojenských jednotek operujících na západní frontě, byli těžce perzekvováni. Leckteré z obětí této nové zvůle z řad někdejších emigrantů, kteří za války našli azyl na Západě, proto hledaly cestu k záchraně skrze nový odchod do exilu a povětšinou ilegálně uprchly znovu za hranice vlasti, ti z nich, kteří z rozmanitých důvodů tak neučinili a rozhodli se – anebo byli

k tomu okolnostmi donuceni – novou vlnu teroru přechkat tentokrát doma, stali se cizinci ve své vlastní zemi. Po dlouhá léta většina z nich žila v jakémsi politickém přítmí, byuši ustavičně občansky diskriminována a perzekvována. Nelze se tudíž divit, že v případě mnoha z nich se ona šestiletá válečná perioda jejich osobního vývoje prožitá v exilu proměnila v dobu, která je znovu přivedla do existenčních potíží a znovu vyhostila na okraj národního společenství a – jak se tehdy domnívali – i poškodila na celý život.

Klade se však v té souvislosti otázka, zda je možno taková hodnocení kulturní a umělecké činnosti čs. exulantů ve Velké Británii, a zejména pak v Londýně, hodnocení vztahované i na činnost veškeré čs. exilové obce z doby války, jaké vyslovil ve snaze o dodatečnou kritickou reflexi této činnosti, včetně své vlastní práce, Ota Ornest a jež jsme svrchu připomenuli prostřednictvím citátu z jedné jeho vzpomínkové stati, přijmout za vodítko obecněji pojatého hodnocení této činnosti.

Domníváme se – a opíráme tuto domněnku o výsledky dlouhodobého pramenného studia zmíněného fenoménu –, že nikoli. Odpověď na otázku, zda kulturní a umělecká činnost našich exulantů za doby druhé světové války ve svém celku měla z hlediska společenského i kulturního skutečně nějaký pozitivní vývojový význam či nikoli, sotva mohou dát ti, kteří se na této činnosti přímo podíleli, její účastníci a pamětníci, neboť ti posuzují tuto problematiku především z hlediska svých vlastních lidských osudů, svého vlastního osobnostního vývoje, který arci mohl být poznamenán i četnými náhodnými mimouměleckými vlivy, tedy z hlediska subjektivně silně zaujatého. Hodnotu toho počínání může vyjevit nezávislé zkoumání, uplatňující objektivní historická kritéria, podle nichž každý zkoumaný historický jev, v našem případě tedy čs. kultura a umění vyvíjející se ve specifických podmínkách života naší emigrace v Londýně a ve Velké Británii, musí být zkoumán – má-li být ve své povaze i významu plně pochopen a náležitě zhodnocen – v širším kontextu. Především v kontextu daném netoliko jeho vlastní historicitou utvářenou v rámci jeho vývoje právě jako svébytného, autonomního fenoménu, nýbrž i vývojem celé množiny takových fenoménů, v kontextu zároveň přihlížejícím k charakteru celé té složité strukturované historické situace, na jejíž formaci se tyto fenomény také spolupodílely a již specifickým způsobem napomáhaly strukturovat.

Zmíněnému hodnocení pamětníků ostatně odporuje i pouhý fakt, že i mnohý z těch, kdo z důvodů výše uvedených posuzují výsledky kulturních a uměleckých snah projevovaných v předvečer a v průběhu druhé světové války Čechoslováky v zahraničí krajně skepticky, právě v tomto období své životní dráhy zásadním způsobem založil svůj kariérní postup v oborech, jež si pro svou tvůrčí činnost celoživotního rozsahu zvolil, postup, který ho vynesl k prominentním postavením v politickém, kulturním a uměleckém světě: sotva lze mít pochybnosti o tom, že tito lidé právě ve zvláštních poměrech exilového pobytu v cizích zemích za té války nejen lidsky, ale právě i odborně dozráli a duchovně se zformovali, a že tudíž nebýt zkušeností, jež v těchto poměrech, často ve velmi nuzných podmínkách, ve své odborné práci získali, probíhal by tento jejich kariérní postup zcela jinak a razil by si cestu jinudy, možná, že nikoli tak úspěšně, jak se to ve skutečnosti stalo.

Abychom napomohli procesu projasnění názorů na tuto problematiku, chceme se v tomto spise, v závěru skoro čtyř desítek let jejímu výzkumu věnovaných, pokusit o takové přezkoumání vývojového významu kulturních a uměleckých aktivit čs. exulantů v Londýně za druhé světové války prostřednictvím jejich vřazení do příslušných vývojových řad a zároveň skrze vyzvednutí konvergentních a divergentních povahových vlastností tohoto fenoménu v poměru k jiným takovým fenoménům, což jediné může poukázat k jeho skutečné vývojové hodnotě.